

СОЦІАЛЬНА І ПЕДАГОГІЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми мовної освіти школярів, аспекти взаємодії історії, культури й освіти. Визначено соціокультурні функції освіти, проблеми формування мовно-мовленнєвої особистості на основі національно-культурної спадщини українського народу. Розглянуто проблему формування мовної компетентності особистості, шляхи й засоби формування національно-мовної особистості на уроках української мови, висвітлено особливості добору лінгвістичного матеріалу на початковому етапі вивчення української мови з метою виховання мовної особистості, розкрито лінгводидактичну основу національно-мовного виховання особистості засобами українського фольклору.

Ключові слова: мова, освіта, соціокультурні функції освіти, культура мовлення, мовна культура, мовна особистість, мовленнєва особистість, традиції, середовище, фольклор, дитячий фольклор.

Постановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. В останнє десятиліття виникла нова концепція оцінки національного багатства, що охоплює не тільки природні ресурси і матеріальне багатство суспільства, створені працею багатьох поколінь, але й інтелектуальні ресурси. З-поміж головних факторів, що визначають ступінь розвитку країн, називають здатність до прогресивного залучення людей у суспільні процеси, валовий національний продукт, тривалість життя громадян і поряд з цим – розвиток освіти. Світ усвідомив, що розв'язання глобальних проблем сучасності, економічне, політичне і культурне благополуччя, так само як і конкурентоспроможність на світовому ринку, залежать від високої якості освіти, рівня її розвитку. Тому в багатьох країнах актуальними стають ціннісні пріоритети, що забезпечують розвиток суспільства, і серед таких пріоритетів – якість освіти, яка, поряд з наукою і культурою стає важливим джерелом розвитку суспільства.

Важливим показником розвитку, освіченості нації (суспільства) є її мова. У Національній доктрині розвитку освіти серед пріоритетних напрямів державної політики визначено "розширення україномовного освітнього простору", "збереження та збагачення українських культурно-історичних традицій, виховання шанобливого ставлення до національних святинь, української мови" [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. За останні роки про рідну мову багато сказано і написано: вона є предметом аналізу відомих науковців, учених і літераторів (І. Дзюба, Л. Костенко, П. Мовчан, А. Погрібний, П. Щербань, В. Яворівський та ін.); розкривається питання теорії і практики соціокультурного розвитку україномовної особистості (М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горюшкіна, К. Климова, Т. Мельник, М. Пентилук, Н. Остапенко, О. Потапенко, О. Семенов, Л. Скуратівський, В. Шляхова та ін.), вивчається педагогічна спадщина щодо навчання рідною мовою (М. Антоненко, В. Волошина, О. Заніна, Л. Климчик, С. Коваленко, Л. Ляхощка, О. Маленко, М. Марун, І. Мельник, В. Мосіяшенко, Я. Самофал, І. Скоропад та ін.), аналізується її розвивальний потенціал (Н. Білоконна, Л. Смольська, Л. Тарновецька та ін.).

Мета статті: на основі аналізу передового педагогічного досвіду, літературних джерел показати соціальну і педагогічну значущість української мови для становлення і розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. Мова – не тільки витвір історії суспільства, але й активний чинник цієї історії: не тільки об'єкт, а й суб'єкт історії. Мова як індивідуальне й соціальне явище спрямована у внутрішній і зовнішній світ природи та людських взаємин, на основі чого особистість зростає, пізнає культуру рідного народу, що відіграє особливу роль на початковому етапі навчання дитини в школі.

Українська мова – національне надбання українського суспільства, вона повинна охоронятися і підтримуватися державою. Мовна політика як один зі складників державної має бути спрямована на забезпечення оптимального функціонування української мови в усіх сферах життя українського суспільства, їх подальшого розвитку і взаємодії. Українська мова, виконуючи інтеграційну функцію, є важливим чинником зміцнення державності, забезпечення культурного й економічного розвитку нашої країни.

Таким чином, мовна освіта школярів, її зміст, методи і форми організації навчально-виховного процесу – одна з найактуальніших сьогоденних проблем загальноосвітньої школи.

Зміни в економічній і соціальній сферах життя суспільства вимагають підготовки підростаючого покоління, здатного до адаптації, до самостійного прийняття рішення, до правильного вибору, ініціативи, володіння достатнім рівнем загальної і національної культури. З огляду на це виникає необхідність пошуку нових підходів до визначення змісту виховання й освіти, створення особистісно зорієнтованої моделі навчання дітей молодшого шкільного віку.

Пріоритетними напрямками розвитку освіти (Закон України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Концепція національного виховання") стало розроблення основних засад національної освіти, зокрема її соціального, точніше, соціокультурного змісту, зв'язків із цілісною теорією формування (соціалізації) особистості.

Концепція національного виховання передбачає виховання дітей і молоді на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатомісній виховній мудрості, духовності.

Метою українського національного виховання є створення національного типу особистості, передавання молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, виховання національної самосвідомості, ментальності, почуття патріотизму, гармонійної і всебічно розвиненої особистості. Ці виховні ідеали закладені в педагогічній думці України від "Повчання дітей" Володимира Мономаха до "Виховного ідеалу" Григорія Ващенка.

Освіта – це один із оптимальних й інтенсивних способів входження людини у світ науки і культури. Саме в процесі освіти людина освоює культурні цінності. Зміст освіти черпається і безупинно поповнюється з культурної спадщини різних країн і народів, з різних галузей науки, а також із життя і практики людини.

"Великий тлумачний словник сучасної української мови" трактує освіту як сукупність знань, здобутих у процесі навчання.

Дослідники А. Кузьмінська, В. Омеляненко визначають освіту як процес і результат оволодіння учнями системою наукових знань, пізнавальних умінь і навичок.

Поняття "освіта" достатньо розкривають О. Бондарчук та Л. Бондарчук, які вважають, що "освіта – це процес і результат оволодіння учнями системою наукових знань, умінь і навичок, формування на їхній основі світогляду, моральних, духовних, естетичних і інших якостей особистості, розвиток її творчого потенціалу, гуманних міжособистісних відносин, оскільки освіта людини торкається всіх аспектів становлення та розвитку особистості" [2].

Освіта виявляє себе як практика соціалізації людини і у наступності поколінь людей. У різних соціально-політичних умовах освіта постає стабілізуючим фактором між новими соціальними уявленнями та ідеалами попередніх поколінь, що втілювалися в історичній традиції. Тому освіта дає можливість утримувати процес відтворення та передачі історичного і соціального досвіду, одночасно закріплюючи у свідомості молодого покоління нові політичні й економічні реалії, нові орієнтири суспільного і культурного розвитку. Невипадково одним із головних завдань освіти є підготовка молодого покоління до самостійного життя та формування образу майбутнього. Перспектива майбутнього відкривається в ході опанування різних форм життєдіяльності людини (навчання, праця, спілкування, професійна діяльність, дозвілля).

В умовах радикальної зміни ідеологічних догматів, соціальних уявлень, ідеалів і буття людей у цілому саме освіта сприяє адаптації людини до нових життєвих умов. Система освіти охоплює стан, тенденції і перспективи розвитку суспільства, відтворюючи і зміцнюючи сформовані в ньому стереотипи. Важко переоцінити значення освіти в розвитку у молодого покоління відповідального ставлення до культури української мови.

Таким чином, культура й освіта залишаються в центрі уваги усього світового співтовариства. Вони постають як провідні фактори суспільного прогресу і розвитку цивілізації.

Взаємодія культури й освіти може розглядатися в різних аспектах: на рівні соціуму, в історичному контексті; на рівні конкретних соціальних інститутів, сфери чи середовища розвитку людини; на рівні навчальних дисциплін.

Освіту людини й освітню систему розглядають тільки в конкретному соціокультурному контексті, у зв'язку з багатогранністю їх відношень.

Дослідниками визначено соціокультурні функції освіти: є засобом соціалізації особистості і

наступності поколінь; середовищем спілкування і залучення до світових цінностей, досягнень науки і техніки; прискорює процес розвитку і становлення людини як особистості, суб'єкта, індивідуальності; забезпечує формування духовності в людині та її світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних принципів.

Соціальна функція освіти, з одного боку, характеризується як підготовка покоління до самостійного життя, а з другого – закладає основи майбутнього суспільства і формує образ людини в перспективі. Сутність підготовки до самостійного життя полягає: у формуванні способу життя, прийнятого в суспільстві; в освоєнні різних сфер життєдіяльності (освітньої, трудової, суспільно-політичної, професійної, сімейно-побутової); у розвитку духовного потенціалу людини для творення і творчості.

Особливої уваги потребує проблема вдосконалення шкільної мовної освіти, оскільки національна школа є однією з основних державних інституцій, покликана розв'язувати проблеми становлення, розвитку і функціонування української мови в освітній сфері.

Завдання сучасної освіти – навчити школярів вільно користуватись українською мовою як засобом спілкування, пізнання, духовного збагачення та формування інтелектуальної культури.

"Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу", – зазначає Ліна Костенко в "Гуманітарній аурі нації".

І хоча спекуляції щодо розуміння поняття нації не припиняються й дотепер, мало хто заперечує мову як одну з її головних ознак, як один із найістотніших чинників її самовиявлення і світосприйняття, важливий показник її життєздатності й духовності.

Необхідність розвитку національно свідомої, духовно багатой мовної особистості в незалежній українській державі зумовлює потребу формувати в школярів соціокультурні знання і вміння, виховувати шанобливе ставлення до життєдайного джерела народної мудрості, продовжувати кращі традиції минулого, примножувати їх, уміло трансформувати в сучасне життя.

У процесі вивчення мови учні набувають знань про саму мову, її граматичну структуру і словниковий склад, історію та закони її розвитку; одержують уявлення про роль мови в ментальності українського народу, в його суспільному житті, у розвитку інтелекту людини тощо. Вільне володіння державною українською мовою сприяє розумінню і загальному розвитку учнів, успішному засвоєнню ними матеріалу з інших навчальних предметів, формуванню їхньої національної самосвідомості, української ментальності.

Реформування національної освіти на сучасному етапі Українського державотворення сприяє становленню загальної культури демократичного суспільства, яка визначається високим рівнем розумового, духовного розвитку його громадян. На уроках української мови не тільки формуються і поповнюються спеціальні знання молодших школярів із мови і мовлення, а й реалізуються важливі виховні завдання, формується сучасна мовна особистість. Саме за допомогою засобів мови, початкових знань про діалектичні закономірності її побудови, у молодших школярів закладаються світоглядні орієнтації, формується ставлення до рідної мови, історії, культури і літератури свого народу, започатковуються риси громадянина, патріота.

Думку про те, що мова етносу формує національно-мовну картину світу, обстоювали В. фон Гумбольдт, Е. Сепір, О. Потебня, Г. Колшанський, В. Кононенко та інші. Дослідники звертають увагу на взаємозв'язок між мовою і світобаченням культурно-етнічної групи.

Проблеми формування мовно-мовленнєвої особистості на основі національно-культурної спадщини українського народу торкалися свого часу К. Ушинський, В. Сухомлинський, Г. Ващенко, І. Огієнко, Г. Лозко, О. Семенов та інші.

Сьогодні культура і мова виявилися об'єднаними в царині духовних вартостей кожної людини і всього суспільства. На думку В. Маслової, "культура – це сукупність усіх форм діяльності суб'єкта у світі, що ґрунтується на системі настанов ..., цінностей та норм, прикладів та ідеалів, це пам'ять колективу, що існує тільки в діалозі з іншими культурами" [3, с. 11].

Ознайомлення учнів з народним побутом, народними уявленнями про світ, народною творчістю стає необхідним для розуміння значення багатьох слів-понять, проникнення в народну психіку, народну мову.

Культура усної мови ґрунтується на традиціях багатшого на варіанти (порівняно з культурою писемної мови) спілкування освічених кіл суспільства. Основи мовленнєвої поведінки, закладені у дошкільному та шкільному віці, вдосконалюються протягом життя. Розвиток чуття мови відбувається прямо пропорційно розвитку національного самоусвідомлення – цьому сприяють насамперед освітні заклади, засоби масової інформації, красне письменство, театр, вітчизняна кінопродукція, безумовно, залежні від мовної політики держави.

Культура мовлення починається із самоусвідомлення мовленнєвої особистості. Вона зароджується і розвивається там, де носіям національної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов. Тобто культура мови безпосередньо пов'язана з соціологією і психологією не тільки в плані вироблення моделей, зразків мовної поведінки, а й з огляду на формування мовної свідомості.

Культура мовлення – це дотримання мовцями усталених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та цілеспрямоване майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення, і відповідна лінгвометодична наука дбає про це, бо "лише прозорість мови дає змісту можливість діяти легко, сильно, художньо" [4, с. 172].

Культура української мови має як соціальне, так і національне значення: вона забезпечує високий рівень мовленнєвого спілкування, облагороджує стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом; через культуру мовлення відбувається культивування самої мови, її вдосконалення.

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованості діяльного, справжнього патріотизму.

Неможливо уявити процес оволодіння мовою без паралельного засвоєння соціального культурного надбання народу. Отже, варто погодитися з твердженням, що "навчати мови – означає навчати культури".

Значна кількість мовознавців переконана в тому, що суспільство впливає на мову через особистість, а мова завжди впливає на суспільство через діяльність особистості і, відповідно, сприяє налагодженню соціальних зв'язків.

Спілкування формує певні мовні спільноти, пов'язані між собою особливою комунікацією, у яких мова може виконувати різні функції. Мовний потенціал суспільства формує особистість, а тому їх можна розглядати як дві системи, що живуть і функціонують відповідно до потреб і законів суспільства. Відтак постійно відбувається процес інтеграції, адаптації особистості й мови залежно від соціальної ситуації.

Саме тому особистість як член суспільства (соціуму) здатна регулювати соціальні відносини і зберігати історичну й культурну пам'ять народу. Дослідники Ф. Бацевич, О. Біляєв, Є. Голобородько, С. Єрмоленко, Л. Мацько, К. Климова розглядають мовну особистість як поєднання в собі мовця, його мовленнєвої компетентності, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовленнєвої діяльності.

З огляду на соціальну і педагогічну значущість української мови для становлення і розвитку кожної особистості важливим завданням учителя початкових класів є формування в учнів відповідного ставлення до мови, усвідомлення її виняткової значущості в житті і діяльності кожної людини. Адже загальний мовленнєвий розвиток особистості значною мірою залежатиме від того, чи буде у дошкільному і молодшому шкільному віці прищеплено інтерес до рідного слова, бажання постійно пізнавати в рідній мові нове, відкривати для себе маленькі таємниці мовної глибини [5, с. 5].

Загальновідомо, що коли в роботі з текстом увагу учнів зосереджувати тільки на мовних явищах – фонетичних, лексичних, орфографічних та граматичних, оминаючи його художні, виховні й пізнавальні особливості та можливості, то цим знижується загальна ефективність начально-виховного процесу з мови.

Навчання рідної мови має бути спрямоване на формування мовної особистості, яка є носієм мови, володіє лінгвістичними знаннями та високим рівнем комунікативних умінь і навичок, дбає про красу й розвиток мови. Засвоюючи мову, діти повинні пам'ятати, "що рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації: словник – це те, що нація знає про світ, а граматики – це те, як вона про цей світ говорить"[6].

Питання виховання мовної особистості є особливо актуальним у сучасному навчально-виховному

процесі. Аналіз наукових джерел засвідчує, що мовознавці, методисти, як вітчизняні, так і зарубіжні (К. Ушинський, В. Виноградов, О. Смолінська, Ф. Буслаєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, Ю. Караулов, Л. Мацько), звертаються до цього поняття. Вони розглядають особливості добору лінгвістичного матеріалу на початковому етапі вивчення української мови, формування мовної компетентності особистості, шляхи й засоби формування національно-мовної особистості на уроках української мови, лінгводидактичну основу національно-мовного виховання особистості засобами українського фольклору.

На думку І. Огієнка, І. Срезневського, В. Сухомлинського, П. Юркевича, О. Синявського, важливим складником формування мовної особистості є її духовне становлення, виховання любові й поваги до рідного слова, землі, народу, його одвічних цінностей та ідеалів, усвідомлення необхідності й внутрішньої потреби в спілкуванні й пізнанні світу засобами української мови.

Лінгвіст Ф. Буслаєв, основоположник системи навчання дітей рідної мови, зазначав, що мета навчання мови має полягати у засвоєнні мовної культури народу через систему спеціальних мовленнєвих вправ, що є основою для розвитку природженого дару слова й умовою розширення мовленнєвого середовища дитини. Щоб сформувати повноцінну мовну особистість, доцільно працювати над оволодінням словом як одиницею мови, вивчаючи рідну мову на практичному рівні.

Слово "особистість" походить від давньогрецького "persona". Цим словом називали маски, що їх надягали актори для демонстрації різноманітних ролей або соціальних типажів. У сучасному розумінні "персона" – це сукупність соціально типових проявів людських особистостей, які зумовлюються схожим для більшості людей впливом соціального довкілля. Сучасне трактування поняття особистості є неоднозначним і багатоаспектним, як природа творчої людської індивідуальності. Його розуміння та інтерпретація змінюються залежно від того, хто, за яких умов і з якою метою вивчає цей феномен. Наведемо декілька визначень цього поняття: особистість – це динамічна організація фізичних, інтелектуальних, моральних і соціальних якостей індивіда (Дж. Древер); це інтегрована організація пізнавальних, афективних і фізичних характеристик, яка виявляється в її нетотожності до іншим (Г. Айзенк).

Мова як індивідуальне й соціальне явище спрямована у внутрішній і зовнішній світ природи та людських взаємин, на основі чого особистість зростає, пізнає культуру рідного народу, що відіграє особливу роль на початковому етапі навчання дитини в школі.

У сучасній науці поняття мовної особистості трактується як система, що виникає і розвивається в суспільстві, ґрунтується на здатності виражати та закріплювати соціальні взаємини, слугує умовою й результатом культури певного народу.

Дослідники Ф. Бацевич, О. Біляєв, Є. Голобородько, С. Єрмоленко, Л. Мацько розглядають мовну особистість як поєднання в собі мовця, його мовної компетентності, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності.

Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з погляду її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є водночас мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати [7, с. 11]. Інтегруючи лінгвістичні, психологічні та соціальні чинники, термін "мовна особистість" забезпечує нові можливості для подальшого дослідження функціональних особливостей мовної діяльності.

Про те, як впливає культурологічний фактор на тип мовної особистості, зазначали у своїх науково-методичних розвідках К. Ушинський, В. Сухомлинський, М. Стельмахович. Учені зауважували, що національний тип мовної особистості виростає на ідеях української філософії, на культурному досвіді, здобутках народу, його морально-етичних цінностях.

Мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, відповідних здібностей, мовної культури та мовних традицій. В. Карасик основними аспектами вивчення мовної особистості вважає ціннісний (аксіологічний), пізнавальний (когнітивний) і поведінковий та виділяє й описує соціолінгвістичні дискурси, зокрема й педагогічний, характеризує комунікативні інтерпретації, стратегії та мовні жанри, дефініції, тексти, дискурсивні фрази (звертання, етикет, зауваження, коментар тощо).

За твердженням Л. Масенко, "мовна особистість – це, власне, особистість, схарактеризована з боку впливу засвоєної нею мовної культури на її особистісні якості та соціально-культурну ефективність її діяльності як суб'єкта суспільних відносин" [8].

Початковій ланці освіти і першому вчителю відводиться особливо значуще місце в процесі навчання і виховання (становлення) національної особистості дитини, носія національної мови, духовної культури народу. Адже все, що закладається у період навчання в початковій школі, визначає в подальшому успішність процесу формування особистості, її світогляду і загального розвитку. М. Вашуленко наголошує, що набуті в початкових класах особистісні якості, а також знання, уміння й навички з різних шкільних предметів і української мови передусім, не тільки забезпечують основу подальшого навчання і виховання підлітків та молоді в школі чи інших навчальних закладах, а й значною мірою визначають якості практичної, громадської та професійної діяльності дорослої людини.

Мовлення відіграє виключну, вирішальну роль у формуванні вищих психічних функцій дитини як особистості. Мовлення є однією з вищих психічних функцій, її повноцінне становлення служить необхідною умовою для успішного розвитку абстрактно-логічного мислення, самоконтролю, програмування [9].

За допомогою мови відбувається важливий процес самоідентифікації українців, формування гармонійної особистості. Основа формування мовної особистості – розвиток індивідуальних якостей мовотворчості, забезпечення вільного самовираження, виховання національно зорієнтованого світогляду. Ставлення до української мови, народу, країни є яскравим свідченням національної свідомості і рівня культури, цивілізованості людини. Тому в школах повинен панувати культ української мови як вияв патріотизму і віри в своє майбутнє.

Щоб школа стала справді національною, вона має спиратися на народні традиції. Традиції – це передача всього, що усно перейшло від одного покоління до іншого, тобто те, що успадковане молодими, від старших.

Українська національна школа, на думку М. Стельмаховича, – це навчально-виховний заклад з українською мовою навчання, діяльність якого ґрунтується на широкому використанні культурних здобутків та історичних традицій українського народу й орієнтується на перспективу розвитку його духовного й інтелектуального потенціалу.

У сучасних умовах школа є провідним чинником залучення молоді до національної культури і традицій. Саме у школі прищеплюється повага до свого народу, його історії та культури, закладаються основи цілісного внутрішнього світу особистості, її національної самоосвіти, народного світогляду.

Як форма існування та вияву національної свідомості рідна мова слугує засобом самопізнання, саморозвитку і самовираження особистості, формування соціокультурних знань, умінь і цінностей на національному підґрунті. Завдяки мовному досвіду, здобутому на початковому етапі навчання, діти можуть надалі ґрунтовно й поглиблено узагальнювати знання з мови, розвивати вміння та навички мовленнєвої діяльності, забезпечити мотивацію вивчення рідної мови [9].

Незаперечною аксіомою є те, що мова є своєрідним генетичним кодом нації, складовою частиною і засобом творення національної культури. Світова наука має аргументовані докази того, що українська мова є одна з найстаріших і найяскравіших мов за своєю мелодійністю та виразністю.

Вивчення рідної мови сприяє формуванню особистості, готової до активної, творчої діяльності в усіх сферах життя суспільства. Формування особистості відбувається за допомогою власного досвіду становлення і розвитку в безпосередніх соціальних контактах.

Середовище – це сукупність природних і соціальних умов та впливів, що оточують людину; це життєвий простір, який активно чи пасивно діє на свідомість і почуття [10, с. 7].

Взаємодія дитини і суспільства позначається поняттям "соціалізація". Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві. Вперше це поняття було описано в кінці 40-х – початку 50-х років ХХ – століття у працях американських психологів і соціологів Д. Доллєрда та Дж. Кольмонта. Процес соціалізації розкривається через поняття "адаптація" (Т. Парсонс, Р. Мертон), що є процесом входження людини в соціальне середовище і її пристосування до культурних, психологічних і соціологічних чинників.

Соціальна компетентність, що являє собою адаптаційне явище, має велике значення в поведінці людини. Вона допомагає не допустити помилок у життєдіяльності, оптимізувати емоційний стан, стосунки з соціумом, виконувати задану соціальну роль.

Питання соціалізації, виховання національно зорієнтованої мовної особистості є важливим у

сучасному навчально-виховному процесі.

Д. Сікейрос зазначав "Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, чим ми станемо в майбутньому... Треба вдивитися на себе в дзеркало історії нації для того, щоб вивчати себе в цьому дзеркалі, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу, весь час дивлячись уперед" [11].

Для дитини рідна мова є генетичним кодом, що програмує її національну свідомість. У розвитку національної свідомості дитини О. Вишневський виділяє щонайменше три етапи, які накладають на цю свідомість помітний відбиток, збагачують її зміст: етнічне самоусвідомлення; національно-політичне самоусвідомлення; громадсько-державне самоусвідомлення.

На основі культурно-історичного досвіду, здобутків народу багатьох епох національна самосвідомість виховує національно-мовний тип особистості, яка має досконалі лінгвістичні знання з мови в поєднанні з її національними особливостями, володіє високим рівнем комунікативних умінь, виражальними засобами української мови – стилями, типами, жанрами, уміє орієнтуватися у потоці різномірної суперечливої інформації, спроможна вільно виражати власну позицію щодо певних життєвих явищ, шанує мову народу.

Відродження культури українського народу, виховання національно зорієнтованої особистості, здатної спрямувати власну життєдіяльність у русло гуманістичного розвитку суспільства та на підґрунті загальнолюдських цінностей навчання та виховання учнів початкових класів посідає особливе місце в процесі соціалізації особистості.

Дієвим засобом виховання соціально (національно) зорієнтованої особистості є регіональний краєзнавчий матеріал. Рідний край є відбиттям "великого світу" у відносній мікромоделі. У ньому є своя історія й праісторія.

Важливість пізнання регіонального краєзнавчого матеріалу для сучасної людини, і особливо дитини, полягає у ціннісному ядрі національної культури, оскільки саме в художніх образах, у системі мови, у жанровій визначеності явищ поєдналися і знайшли втілення духовні засади життя, морально-етичний кодекс, продуктивний досвід обрядової діяльності, пов'язаної з працею, родинним побутом, походженням назв, які не тільки розкривають немало таємниць історичної географії поселення, відображають розвиток промислів і ремесел, дають інформацію про низку історичних питань, але й вказують на належність населених об'єктів засновникам чи власникам; родову, племінну чи етнічну ознаку перших мешканців.

Протягом століть усна народна творчість була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду українського народу, втіленням народної мудрості, світогляду та ідеалів. Фольклор став віддзеркаленням не тільки найважливіших подій в історії України, починаючи з княжої доби, а й зберіг численні архаїчні язичницькі мотиви і символи, які часто приховуються під покривом християнської традиції.

Термін "фольклор" з'явився у середині XIX ст. Його запропонував англійський вчений В. Томс для позначення старовинної поезії, вірувань, обрядів. Але в німецькій науковій і художній літературі, задовго до нього, існували подібні терміни. Фольклор або усна народна творчість (від англ. folklore – народна мудрість, знання), – це художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з побутом. Фольклор завжди був перехрестям, де сплїталися в єдине органічне ціле побутові й художні потреби, праця, обрядово-магічне дійство.

У фольклорних творах виявляється світогляд народних мас, їхнє художнє мислення; у них втілено найпотаємніші думки, надії і сподівання народу, його високі естетичні ідеали, прагнення, відображено вікову боротьбу із зовнішніми і внутрішніми ворогами. Твори фольклору найповніше розкривають благородну душу, велич і красу народу, його волелюбство, найважливіші принципи народної філософії, народної педагогіки.

Специфічними ознаками фольклору є усна форма творення й побутування; спосіб збереження в пам'яті поколінь; традиційність; варіативність; неспеціалізованість; колективність.

Завдяки фольклорній спадщині ми можемо ознайомитися з побутом далеких і близьких поколінь українців, уявити їх свята і будні, сповнені магічних і захоплюючих обрядів.

А це, у свою чергу, неможливо без передавання підростаючому поколінню багатства духовної

культури народу, його ментальності, своєрідності світогляду і формування національної свідомості. Фольклор кожного народу розвивається на своєму національному ґрунті, але в ньому наявні аналогії з фольклором інших народів. З-поміж найголовніших факторів впливу на розвиток фольклору окремих етнічних спільнот виділяють мову як чинник, тісно пов'язаний з географічним розміщенням, історією та етнографією, природою. З цього погляду мова трактується як семіотична система, що фіксує всі знання і погляди народу, зміни, які відбуваються у процесі його становлення і формування. Мова є засобом, за допомогою якого твориться і функціонує усна народна творчість. Зокрема, Сіверський фольклор розвивався в тісних зв'язках і взаємовпливах з російською і білоруською народною творчістю, а також зазнав впливу фольклору литовського, польського та інших слов'янських і неслов'янських народів.

У фольклорі знайшли відображення не лише етичні й естетичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика – все, що він хотів передати наступним поколінням. Дитячий фольклор – багатожанрова система, що складається із прозових, речитативних, пісенних та ігрових творів. Усе більше поглиблюється інтерес до духовної історії і культури нашого народу, зокрема до регіонального мовного матеріалу як засобу соціалізації особистості.

Усі позитивні національні риси відображаються в колективній фольклорній творчості українців (календарно-обрядових циклах: дитячому фольклорі, піснях, поезії, хореографічно-драматичних діях; національній емоційно-образній свідомості). Під національною емоційно-образною свідомістю прийнято розуміти етносистему виховання, тобто подальшу програму життя підростаючого покоління, яка пов'язана з народними знаннями, успадкованими від предків передусім мовою, мораллю, ідеалами і цінностями духовного світу українців, а також з визначальними рисами характеру народу, які взаємозалежні й тісно взаємопов'язані з навколишньою дійсністю.

Як стверджував видатний мовознавець О. Потебня, мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувався остаточно мовно-розумовий апарат, білінгвізм у середовищі є шкідливим. Давно помічено, що маленькі діти, коли вчаться розмовляти, самі створюють слова та їх форми іноді несвідомо за принципами давньоруської мови.

Г. Ващенко, обстоював виховання вільної, розкутої людини, яка керувалася б внутрішніми моральними нормами і відповідальністю за свої акти перед Богом і своїм народом. На думку вченого, для виховання такої людини потрібна відповідна освітньо-виховна система, заснована на властивих Україні світоглядних засадах і тісно пов'язана з державним устроєм.

І. Огієнко, мовознавець та історик церкви, педагог, громадський діяч, проводив значну роботу з аналізу й узагальнення стану освіти в Україні та проектування структури, змісту народної освіти національної школи. Найсуттєвіші його педагогічні погляди: навчання і виховання мусять здійснюватися українською (державною) мовою; система навчально-виховних закладів повинна будуватися на засадах національної школи і педагогіки; навчання і освіта для дітей усіх верств населення повинні бути доступними, незалежно від соціального, майнового, расового стану чи віросповідання та ін. Ці погляди у процесі відбудови національної школи стали фундаторськими в незалежній Україні.

К. Ушинський, наголошуючи на важливості формування почуття національного в людині, писав: "Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми зevamo народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами" [12].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок з напрямку. Учителю повинен чітко бачити сам процес становлення національної свідомості дитини та глибоко розуміти зміст ключових понять ("національний", "громадянськість", "патріотизм", "націоналізм" та інші).

У процесі навчання і виховання молодших школярів варто якомога частіше вдаватися до української народної творчості – казок, легенд, пісень, приказок, загадок, оповідей, притч тощо.

Дослідники наголошують, що під впливом різноманітних жанрів усної народної творчості відбувається інтелектуальний розвиток, здійснюється закладання основ для розвитку у школярів патріотичних почуттів (Н. Самсонюк), формування творчих умінь у процесі освоєння художніх мовних образів творів фольклору (О. Сомкова), розвитку мовлення дітей рідною мовою за допомогою словесної творчості народу (С. Алієва та інші).

Учені-етнопедагоги (А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Руова, Г. Ващенко,

І. Огієнко, Г. Волков), дослідники різних видів народної творчості (Г. Сковорода, М. Стельмахович, С. Бабишина, З. Болтарович, О. Вишневський, П. Ігнатенко, Г. Кловак, В. Костіва, В. Кузя, О. Любара, Т. Мацейків, В. Мосіяшенко, Н. Побірченко, Н. Рогальська, Ю. Руденко, З. Сергійчук, О. Семенов, Н. Сивачук, М. Сметанський, П. Щербань Т. Бакланов, В. Гусев, М. Некрасова та інші) особливо виділяють соціальну цінність фольклору, яка створюється за рахунок узагальненості, цілісної концентрації в собі всього людського досвіду, колективності створення і поширення. Фольклор, як відзначають дослідники, несе в собі всі форми суспільної свідомості, містить величезну кількість інформації, встановлює взаємозалежність між минулим, сучасністю і майбутнім. Це робить народне мистецтво універсальним засобом засвоєння соціальних цінностей.

Найбільшою мірою твори фольклору (як складова частина краєзнавства) відображають важливі події, характерні аспекти явищ суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання саме того часу, коли ці твори збиралися, записувалися з живого народного побутування.

Однією із основних умов формування соціально активної, культурної та духовно багаті особистості є набуття школярами умінь і навичок вільно і грамотно володіти українською мовою. Не володіючи досконало багатством української мови, громадянин не буде спроможним розвинути свою думку, оформити діловий документ, грамотно і переконливо представити виробничі інтереси, а від цього будуть гальмуватися функції, покладені на нього суспільством. Тому одним із найголовніших завдань школи і педагогів зокрема є навчити школярів змістовно, граматично правильно і стилістично вправно висловлювати свої думки.

Література

1. Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття // Освіта України. – 2001. – № 29. – С. 4-6.
2. Бондарчук Е. И. Основы психологии и педагогики : Курс лекций. – 3-е изд., стереотип / Елена Ивановна Бондарчук, Лидия Ивановна Бондарчук. – К. : МАУП, 2002. – 168 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие [для студ. высш. учебн. завед.] / В. А. Маслова. – М. : Высш. образование, 2001. – 136 с.
4. Потебня О. О. Естетика і поетика слова. Збірник. пер. з рос. / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної / О. О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.
5. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі: метод. посіб. / М. С. Вашуленко. – К. : Освіта, 2006. – 286 с.
6. Антонович-Давиденко Б. Як ми говоримо / Б. Антонович-Давиденко. – К. : Либідь, 1991. – 246 с.
7. Вашуленко М. С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М. С. Вашуленко // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 11–14.
8. Словник гідронімів України / укл. А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко. – К. : Вид-во "Наукова думка", 1979. – 780 с.
9. Климова К. Використання гнучких педагогічних технологій у процесі формування культури мовлення майбутніх учителів початкових класів в умовах діалектичного оточення / К. Климова // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – 1999. – № 4. – С. 3-7.
10. Савченко О. Я. Якість початкової освіти: сутність і чинники впливу / О. Я. Савченко // Формування ключових і предметних компетентностей молодших школярів: теоретичні аспекти: Дайджест 1 / укл. О. В. Онопрієнко. – Донецьк : Каштан, 2011. – 98 с.
11. Сикейрос Д. Национальное в искусстве / Д. Сикейрос // Творчество. – 1958. – № 8. – С. 14-15.
12. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. пер. з рос. / К. Д. Ушинський / редкол. : В. М. Столетов (голова) та інші. – К. : Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). – Т. 1. – 488 с.

О. О. Шрамко

СОЦИАЛЬНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье обоснована актуальность проблемы языкового образования школьников, аспекты взаимодействия истории, культуры и образования. Определены социокультурные функции образования,

проблеми формування мовно-мовної особистості на основі національно-культурного спадщини українського народу. Розглянуто проблему формування мовної компетентності особистості, шляхи та засоби формування національно-мовної особистості на уроках української мови, висвітлено особливості вибору лінгвістичного матеріалу на початковому етапі вивчення української мови з метою виховання мовної особистості, розкрито лінгводидактичні основи національно-мовного виховання особистості засобами українського фольклору.

Ключеві слова: мовна особистість, освіта, соціокультурні функції освіти, культура мови, мовна культура, мовна особистість, мовна особистість, традиції, середовище, фольклор, дитячий фольклор.

O. Shramko

SOCIAL AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PERSONALITY

The article deals with the relevant problems of pupils language education, aspects of history, culture and education interaction. Socio-cultural functions of education, the problem of individual's language and speech forming based on national and cultural heritage of Ukrainian people are defined. The issue of a linguistic personality education, the features of selecting linguistic material for the Ukrainian language on the initial stage of studying, personality linguistic competence forming, the ways and means of forming national and linguistic personality on Ukrainian language lessons, lingua-didactic basis of an individual national and linguistic education by means of Ukrainian folklore are examined.

Key words: language, education, social and cultural education functions, speech culture, language culture, linguistic personality, speech personality, traditions, environment, folklore, children's folklore.

УДК 372.461 – 057.874:37=161.2

Н.М. Сіранчук

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У РУСЛІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

У статті висвітлено позитивні та негативні аспекти формування лексичної компетентності молодших школярів у руслі концепції розвивального навчання. Проаналізовано сучасні психолого-педагогічні концепції розвивального навчання в початковій школі.

Ключові слова: лексична компетентність молодшого школяра, психологічні основи розвивального навчання, дидактичні умови та принципи розвивального навчання, розвиток відчуття мови.

Постановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. Мета державної освітньої політики полягає у створенні умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя. Світові тенденції модернізації загальної середньої освіти характеризуються тим, що знання перестають бути головною метою навчання, натомість пріоритетного значення надають формуванню в учнів здатності користуватися знаннями, застосовувати їх у різноманітних життєвих ситуаціях. Посилення діяльнісного компонента змісту освіти актуалізує необхідність формувати у молодших школярів ключові та предметні компетентності, необхідні для їхньої життєдіяльності. Дослідження формування лексичної компетентності в учнів початкових класів розглядається в контексті проблем шкільної мовної освіти в Україні, головними аспектами якої є забезпечення пріоритету української мови як державної, створення умов для розвитку особистості школяра з перших років навчання, оскільки саме в цей час закладається основа життєтворчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність і складність проблеми формування лексичної компетентності в молодших школярів зумовили її розгалуженість: вивчення проблем мовної прагматики, аналіз цілей, мотивів, настанов учасників комунікації, які суттєво визначають особливості мовленнєвого продукту (Г. Богданович, В. Бондарко, А. Вежбицька, Є. Верещагін, Т. Винокур, М. Всеволодова, І. Голубовська, Ю. Караулов, В. Кононенко, В. Костомаров, В. Красних, О. Кубрякова, Л. Мацько, О. Митрофанова, Н. Озерова, Р. Ратмайр, О. Шмельов та ін.); збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку (Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулибчук, Т. Коршун, В. Тихоша та